

УДК 323.1

Івчик Н. С.

**ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ РАКУРС ЗМІНИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ:
ДИЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ІНШОСТІ**

У статті проаналізовано конфесійну політику Російської імперії періоду реалізації в ній буржуазних реформ. Досліджено проблему сприйняття іношості в ній владою та громадськістю.

Ключові слова: імперія, реформи, євреї, юдаїзм.

Ивчик Н. С. Этноконфессиональный ракурс изменения стратегии развития государства: дилеммы восприятия инаковости

В статье проанализирована конфессиональная политика Российской империи периода реализации в ней буржуазных реформ. Исследована проблема восприятия инаковости в ней властью и общественностью.

Ключевые слова: империя, реформы, евреи, иудаизм.

Ivchik N. S. Ethnoconfessional perspective of change of strategy state's development: the dilemmas of perception of otherness

The article deals with the analysis of the confessional policy of Russian Empire in time of realization of bourgeois reforms, the problem of perception of otherness by power and society.

Key words: empire, reforms, Jews, Judaism.

Сучасну етноконфесійну гетерогенність населення конкретних етнополітичних організацій можна вважати своєрідним стандартом для більшості держав світу. Як і у випадку з Україною, в них співіснують іношості, що апріорі актуалізує проблему гармонізації їхньої взаємодії. Наше судження актуалізується відносно нещодавніми заявами кількох знаних європейських політиків про кризу мультикультуралізму – етнополітичної моделі, яка тривалий час бачилася своєрідним гарантом толерантних взаємин поміж „своїми” й „чужими”.

Водночас маємо підстави стверджувати, що фактор нинішнього етноконфесійного розмаїття є тим імпульсом, який спонукає вивчати не тільки інтеракціонізм поміж „ми” й „вони”-групами на сучасному етапі, а й осмислювати його? вдаючись до ретроспектив. Це, на наш погляд, є запорукою дослідження механізмів міжконфесійної толерантності з урахуванням досвіду взаємодії іношостей, суб'єктності в них різних політичних акторів. Особливо значимим це завдання бачиться нам з урахуванням двох факторів: з одного боку, зміною окремих суспільних наголосів у внутрішньополітичних стратегіях імперій, з іншого, зосередження уваги на тих з них, які включали до свого складу території сучасної України. Відтак розкриття ставлення до „чужих” у Російській імперії в добу реалізації в ній ліберальних реформ та Австро-Угорській імперії визначає наукову актуальність нашої розвідки.

Завдання, які намагаємося реалізувати в ній, такі: проаналізувати політику держави стосовно євреїв на Правобережній Україні, сприйняття представниками інших віросповідань нововведень влади щодо юдеїв, а також з'ясувати відповідність перетворень принципам лібералізму та толерантності.

Досліджувані нами питання частково відображені в науковій літературі. Йдеться, зокрема, про праці А. П. Ліпранді [9], який вивчав питання рівноправності євреїв та надання їм громадянських прав, І. С. Аксакова [1], котрий висвітлював вирішення єврейського і польського питань у Російській імперії. Сучасні історики С. Кальян [5] та М. Феллер [12]

розкрили єврейське питання в призмі владної політики. Ф. Кандель [6], Л. Поляков [10] дослідили питання антисемітизму.

На наш погляд, не буде перебільшенням твердження щодо того, що витoki лібералізму слід шукати в явищі терпимості, яке стало альтернативою пануючому світогляду Середньовіччя, котре базувалося на самоідеалізації „своїх” та неприйнятті релігійної іншості. Принаймні, в час, коли народилося поняття лібералізму – XVIII ст. – воно асоціювалося з категоріями великодушності та толерантності [8, с. 321].

Перші приклади останньої знаходимо в XVI ст. Зокрема, 1555 р. укладено Аугсбурзький мир – домовленість поміж князями-протестантами Германії та Карлом V, яким визнано незалежність перших у релігійних питаннях, а водночас признано лютеранство офіційною релігією поруч із католицизмом. Невдовзі, в 1573 р., учасники Варшавської конференції погодилися на принципи віротерпимості щодо всіх варіацій християнства, зокрема – анабаптистів та т. зв. польських братів [4, с. 156]. Через чверть століття Нантським едиктом (1598 р.) завершено релігійні війни у Франції. Згідно цього документу, гугенотам надано свободу віросповідання, дозволено збирати свої синоди, а також надано можливість займати судово-адміністративні та військові посади.

Яскравим прикладом поступового формування явища конфесійної толерантності став Вестфальський мир (1648 р.), яким завершено кількадесятирічне протистояння в Священній Римській імперії. Суспільне звучання цього миру в контексті міжконфесійних стосунків визначається самим фактом зрівняння в правах іншостей, власне ж – католиків і протестантів.

Дещо іншу диспозицію спостерігаємо в Російській імперії, де релігійний фактор повсякчас відігравав помітну роль у політичних процесах. Про це апіорно свідчить факт фігурування православ'я у відомій тріаді С. Уварова, який, фактично, визначив головні суспільні цінності, котрі сповідувала правляча в Росії династія. До того ж, правове становище євреїв у ній до початку ліберальних реформ є яскравим свідченням проблеми іншості. Адже юдеї, з одного боку, здавна самоізолювалися від оточуючого християнського оточення, а з іншого, де-факто були його ізгоями. Про це яскраво свідчить масштабна регламентація їх життя законодавцем, яка ґрунтувалася на засадах ранжування суспільства за конфесійною ознакою та дискримінації.

Тому й не дивно, що в час, коли в Російській імперії розпочалося впровадження буржуазних перетворень, євреї вели кампанію, спрямовану на здобуття рівноправ'я в ній. Їхні вимоги звучали тоді, коли держава де-факто залишилася закритою для інтеграції юдеїв у неєврейське середовище [9, с. 110].

Початок правління імператора Олександра II у вирішенні єврейського питання охарактеризувався нововведеннями. Так, у 1856 р. було заборонено вербування єврейських військових кантоністів, а євреям-купцям першої гільдії у 1859 р., євреям з вченими ступенями у 1861 р. та вищою освітою у 1879 р., ремісникам у 1865 р. надано право розселення по всій території Російської імперії. Цей факт створив навколо Олександра II, як стверджував знаний єврейський історик С. Дубнов, образ „царя-визволителя” [5, с. 118].

Серед нововведень, які змінювали вектори політики держави – військовий статут 1874 р. Він поширював військову повинність на всіх підданих імператора з двадцяти одного року незважаючи їхню на станову та релігійну приналежність. Таким чином, євреї зрівнялися в обов'язках з іншим населенням, не зрівнявшись водночас у правах. Чисельність тих із них, що могли навчатися в юнкерських училищах, була обмежена 3 % від загальної кількості юнаків, котрі здобували в них військовий фах.

Наступ на інтереси євреїв у воєнній сфері продовжився наступного року, коли таємним розпорядженням Олександр II заборонив їх прийом у військові та юнкерські училища [6, с. 435]. Відтак представникам цієї конфесійної групи унеможливлено перспективи військової кар'єри. Винятком були ті з юдеїв, що приймали православ'я. Так, генерал Грулев у спогадах „Записки генерала-єврея” констатував, що у 1878 р. він безуспішно намагався скласти

вступні іспити до Віленського юнкерського корпусу. Натомість прийняття християнства стало запорукою вступу до юнкерського училища у Варшаві [16, с. 383].

Не менш промовисто політику влади щодо євреїв характеризує той факт, що нею збережено принцип обмеження місця їх проживання: смуга осілості, як і раніше, де-факто відіграла роль одного з визначальних канонів законодавства стосовно юдеїв. Дозволивши певним категоріям з числа цієї конфесійної групи проживати по всій території імперії, цар все ж твердо виступив за збереження смуги єврейської осілості. Більше того: хоча окремі закони, які стосувалися винятково єврейського населення, скасовано саме Олександром II, у час його правління в Російській імперії запроваджено кілька законів, котрі обмежували його права.

Важливу роль у ставленні влади в питанні емансипації євреїв відіграла оцінка її представниками діяльності кагалів, тобто – єврейських общин. Одним із тих, хто привернув увагу до них у досліджуваній нами період – викладач давньоєврейської мови в православній семінарії Мінська, автор двотомника „Книга кагалу” Яков Брафман. Внаслідок оприлюднення цієї праці він став членом Імператорського географічного товариства. „Книга кагалу” претендувала на розкриття „...методів та засобів, якими користуються євреї всупереч законам, що обмежують їх права в країнах, де вони проживають, щоб витиснути з комерції та промисловості представників інших релігій і зосередити у своїх руках всі капітали та нерухомість” [10, с. 272].

У 1871 р. київський генерал-губернатор князь О. Дондуков-Корсаков, використовуючи працю Я. Брафмана „Місцеві та загальні єврейські братства”, намагався привернути увагу імператора Олександра II до проблеми кагалу, власне – питання поширення його впливу серед єврейства. Ймовірно, позиція неприйняття київським генерал-губернатором інституту кагалу зумовлювалася нехтуванням соціокультурною самобутністю юдеїв. Відтак він вимагав запровадження жорсткого антиєврейського законодавства.

Загалом проблема єврейських общин – вагома складова конфесійної політики імперії періоду буржуазних перетворень. Вона виникла внаслідок здобуття нею колишніх польських земель, де функціонувала система самоуправління євреїв – кагали [14, с. 1]. Вони були повністю самостійним утворенням, що характеризувався згуртованістю та солідарністю одновірців, котрі взаємодіяли на засадах релігійної єдності й рівності з власною правовою та судовою системою.

Оскільки остання стала предметом реформаторських ініціатив влади, визначимо її функції. Судочинна система кагалів була побудована на розгляді будь-яких спірних / кримінальних справ, що виникали між його членами й розглядалися священиками колегіально або одноособово. Водночас загальні суди розглядали справи євреїв з іновірцями. Траплялися випадки звернення християн до єврейських судів з позовами на членів кагалів, оскільки в єврейських судах не було документальної тяганини й численних формальностей.

Окрім судової влади, кагали наділялися правом керування фінансами, призначення особливих зборів та податків. Тому вони обирали своїх представників на особливі з'їзди – „єврейські сеймиками”, які збиралися в містах, де великими анклавними проживали євреї. Найгіршим кагальним покаранням вважалося відлучення, що порівнювалося з втратою євреєм громадянських прав [15, с. 1].

Польська влада не втручалася у функціонування кагалів, котрі чітко виокремлювали їх членів серед християнського населення. Натомість у Російській імперії їх сприймали як функціонування „маленької держави” в державі, що й визначало негативне ставлення влади до кагалів. Відтак, реалізуючи судову реформу 1874 р., Російська імперія здійснила спробу знівелювати роль єврейських общин, що функціонували на засадах релігійної єдності. Компетенцію кагалів було суттєво урізано: за ними залишено лише одне право – розглядати релігійні справи євреїв.

Слід зазначити, що урядовці вбачали у спілкуванні євреїв з християнами шкідливий вплив на останніх, що інколи призводило до зміни віри та звинувачування таких осіб у

відступництві від християнства. Зважаючи на таку ситуацію, урядовці позбавляли тих, хто вдався до прозелітизму, наданих привілеїв. У такий спосіб вони намагалися запобігти переходу християн у юдаїзм [2, арк. 9].

Загалом не буде перебільшенням твердження щодо того, що в другій половині XIX ст. релігія, як і раніше, була Альфою і Омегою у визначенні стратегії владних ініціатив у Російській імперії. Віросповідання в ній сприймалося як невідривна складова народності, етнічної приналежності людини, її універсальний індикатор. Оскільки ж процес русифікації, який найактивніше реалізовувався на Правобережній Україні, актуалізував питання віросповідання, то воно активно дебатовалося як на урядовому та адміністративному рівнях, так і політично активною частиною населення. Представники останньої фактично стали виразниками інтересів імперії: вони стверджували, що прагнути бути росіянином і залишатися при цьому чи то юдеєм, чи то католиком неможливо; католицизм і юдаїзм повинні перетворитися в нову форму віросповідання. Воно мало бути прийнятним для влади й, зокрема, відповідати перспективі русифікації як поляків, так і євреїв [1, с. 430].

Ця ідея не тільки далека від засад толерантності, а й шовіністична за своєю суттю і водночас утопічна. Звичайно, євреї воліли стати підданими імперії, досягти компромісу з владою, здобути громадянське рівноправ'я. Проте для держави вони повсякчас залишалися іногородцями, що зумовлювало її прагнення замінити єврейські органи самоуправління владним контролем.

Тим часом євреї оцінювали таку перспективу як дискримінацію. Вони зберігали свою релігію та мову, а відтак – фактично не піддавалися русифікації. Натомість влада, керуючись власними інтересами, вважала втрату євреями своєї самості, русифікацію процесом їхньої емансипації. Така завуальована форма асиміляції передбачала реалізацію ще одного завдання, що сповідувалося нею: захистити християнське населення від впливу на нього юдеїв.

Розкриваючи латентні сюжети єврейського питання, вважаємо за необхідне вести мову не лише про політику влади, а й про її сприйняття підданими імператора, зокрема – українською інтелігенцією.

Найяскравіше ставлення українства до євреїв досліджуваного періоду простежується в громадсько-політичній спадщині М. Драгоманова й М. Костомарова. Останній, який був переконаний в економічному пануванні євреїв на українських етнографічних територіях, у латентній формі виступав за ліквідацію такого стану справ. Водночас він не сприймав і системи обмежування євреїв у громадянських правах, вітав видання владного закону, котрий передбачав прийняття євреїв на державну службу [12, с. 244].

Аналогічно за скасування правових обмежень юдеїв виступав і М. Драгоманов. Разом з тим, як і М. Костомаров, він звинувачував євреїв у експлуатації християн, а тому підтримував думку стосовно того, що „незручні аспекти єврейського питання не будуть усунені лише емансипацією євреїв” [12, с. 244]. М. Драгоманов вирішення єврейського питання вбачав не в репресіях, а в „радикальних методах”. Ні єврейська емансипація, ні обмеження їх прав, твердив він, не вирішать питання юдеїв. Досягти цього, за словами М. Драгоманова, допоможе лише конституція: „...Настане час, який пройшов у інших європейських країнах – час рівноправ'я представників усіх віросповідань, тобто здійсниться найлегший з методів вирішення єврейського питання” [9, с. 116].

В інтерпретації цього громадсько-політичного діяча сутність єврейського питання визначалася сукупністю таких компонентів: звільнення виробництва від великої кількості купців-посередників, робітників – від експлуатації єврейських багатіїв, а водночас – ліквідація практики упередженого ставлення до євреїв та запровадження їх рівноправ'я з християнами [3, с. 141].

М. Драгоманов висловлював переконання в тому, що впливи єврейства та їх перевага в економічній сфері на Правобережній Україні – результат дій поляків. Водночас концентрацію юдеїв у цьому регіоні він трактував наслідком заборони російського уряду

оселятися їм по всій території імперії. Оцінюючи дії, спрямовані на зменшення впливу євреїв у соціально-економічній сфері, М. Драгоманов вважав їх непослідовними й хаотичними [3, с. 141].

Він виступав за свободу та рівність „не лише людини, але й націй”, однак у єврейському питанні дотримувався протилежної позиції. Для нього причини, чому єврейство є шкідливо-експлуататорським елементом на Правобережній Україні, слід шукати в його природі. При цьому квінтесенція єврейського питання, за М. Драгомановим, полягає в тому, що євреї у більшості складають категорію купців, які виділяються з маси як найбільш цілісна та солідарна корпорація, оскільки разом складають і стан, і націю, і релігійну спільноту [9, с. 114]. Окрім того, ведучи мову про юдаїзм, громадсько-політичний діяч характеризує позицію держави відносно нього як політику упередженості, чим і пояснюються початкові обмеження громадянських прав євреїв.

М. Драгоманов визнавав логіку надання громадянського рівноправ'я євреям, але одночасно запропонував власну програму реформ, яка врегулювала б стосунки християн та євреїв [7, с. 375–376]. „Драгоманов уважав, – стверджує І. Лисяк-Рудницький, – що збереження смуги осілости суперечить не лише гуманним принципам, але й українським національним інтересам, які вимагали розсіяння українського єврейства по інших областях Російської імперії” [7, с. 377].

Ведучи мову про сприйняття євреїв громадськістю Правобережної України, вважаємо за необхідне констатувати, що вона, як здебільшого і раніше, залишалася бранцем антиєврейських стереотипів. Євреїв зазвичай сприймали як ворожий, шкідливий елемент, котрий конкурує з християнським оточенням. Це стало причиною неприйняття значною частиною християнської громадськості владних ініціатив, а відтак владні положення, закони й укази порушувалися [11, арк. 5 зв.]. Зокрема, євреї, що оселялися в нових місцях, піддавалися обструкції, ставали об'єктом т. зв. „єврейських облав” тощо. Так, зокрема, у Києві здійснювалися нічні обшуки, вночі забирали з домівок та арештовували євреїв, і навіть, незважаючи на наявність документів, саджали в тюрму. Це стосувалося навіть тих євреїв, які мали дозвіл на проживання у м. Києві. Їх переселяли з однієї вулиці на іншу [13, арк. 1–1 зв.]. Місцева поліція, керуючись власним сприйняттям єврейського населення, при будь-яких злочинних ситуаціях підозрювала євреїв і, як результат, проводила постійні обшуки. Така „ініціатива знизу” промовисто ілюструє упереджене ставлення місцевих мешканців до євреїв, їх незадоволення, що, переплітаючись з упередженістю влади на місцях, нерідко ставало перепорою для використання ними наданих законодавцем прав щодо обрання місця проживання.

Ще одним із суспільно резонансних нововведень, що запроваджені за правління Олександра II, виявилось питання прийняття євреїв на службу в усі відомства імперії. Серед громадсько-політичних видань, котрі обговорювали цю проблему, – газета „День”. Її дописувачі підняли питання можливості забезпечення свободи представників цієї етнічної групи в усіх сферах суспільного життя, зокрема, в самоуправлінні, освіті та торгівлі [1, с. 693].

Як засвідчить подальший перебіг подій, російський уряд не був готовий надати євреям такі права. Йшлося про те, що влада не змогла здолати барикадного мислення – залучити їх до складу народного представництва, як, скажімо, це було в Англії. Каменем спотикання стала ідея про несумісність цінностей християнської країни та юдеїв, які в Російській імперії трактувалися іновірцями. Як результат такого антиліберального мислення, євреї не могли стати росіянами в громадянському контексті, а росіяни – остаточно інтегрувати в своє середовище євреїв [1, с. 693].

Вивчення єврейського питання другої половини XIX ст. дозволяє висновувати, що громадянська емансипація євреїв сприймалася владою й значною частиною громадськості як така, що загрожує імперії. Така позиція – результат висновку стосовно того, що єврейська буржуазія зосередила в своїх руках значні капітали. Її помітна участь в економічних

процесах, зосередження в неї, попри обмежувальні закони, значної земельної власності та висока конкурентноздатність єврейського населення загалом призвели до посилення антисемейських настроїв у суспільстві й на владному олімпі зокрема. Незадоволення зростаючими позиціями євреїв у соціально-економічній сфері (та, зрозуміло, помітна роль поляків у різних сферах суспільного життя) викликало реакцію царизму, яка проявилася в посиленні процесу русифікації Правобережної України.

Законодавство 60-70-х років XIX ст. свідчить, що упродовж правління Олександра II відбулося часткове покращення становища єврейського населення. Наш висновок ґрунтується передусім на відміні тих законів, котрі обмежували їхні права. Окремим категоріям євреїв надано право вільного обрання місця проживання, їм відкрито доступ до низки професій.

І все ж, маємо підстави констатувати, що кардинальних змін у вирішенні єврейського питання в зазначений час не відбулося. Зокрема, правовий та громадянський статус юдеїв не змінився. Внаслідок позиції імператора смуга осілості, як і раніше, залишалася стрижнем й основою антиєврейського законодавства, що промовисто засвідчує неготовність влади толерантно сприймати соціокультурну іншість.

Список використаних джерел і літератури

1. Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос (1860–1886 гг.). Статьи из „Дня”, „Москвы”, „Москвича” и „Руси”. Т. 3 / И. С. Аксаков. – М., 1886. – 844 с.
2. Державний архів Житомирської області.
Ф. 1 Волинская духовная консистория. 1860–1862 гг.
Оп.20
Спр. 504. О совратившемся из православия в иудейство Ивана Дайгнера, 08. 05. 1873 г., 14 л.
3. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. Книга 7. – 1875. – Т. 4. – С. 133–179.
4. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.) / С. Кальян. – Полтава : Довкілля-К, 2009. – 336 с.
6. Кандель Ф. Книга времен и событий. История российских евреев / Ф. Кандель : В 3-х т. – М. : Мосты культуры, 2002. – Т. 1–2. – 472 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К. : Основи, 1994 – Т. 1., 1994. – С. 375–388.
8. Лібералізм // Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. – К. : Знання України, 2002. – С. 320–322.
9. Липранди А. П. Равноправие и еврейский вопрос. Серия : Выпуск 10 / А. П. Липранди. – М. : Паллада, 1994. – 128 с.
10. Поляков Л. История антисемитизма. Ч. 1 / Л. Поляков. – М., 1998. – 447 с.
11. Российский государственный исторический архив
Ф. 932 Дондуков-Корсаков, князь Александр Михайлович (1820–1893 гг.); участник войн на Кавказе в 1840-х–1850-х гг. и Крымской, российский комиссар в Болгарии, главноначальствующий гражданской частью на Кавказе и командующий кавказским военным округом. 1812–1890 гг.
Оп. 1.
Д. 149. Представление и отношение кн. А. М. Дондукова-Корсакова в Сенат Министров внутренних дел и юстиции, 1870–1876 гг., 105 л.

12. Феллер М. Єврейсько-українські взаємини в історичній ретроспективі / М. Феллер // Нариси з історії та культури євреїв України. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 232–256.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1827–1914 рр.
Оп. 829.
Спр. 51. Записка мешанина Гринштейна И. Б. от 15 марта 1879 г. о положении еврейского населения в г. Киеве, 20. 03. 1879 г., 4 л.
14. Что такое еврейский кагал? // Киевлянин. – 1879. – № 76. – С. 1.
15. Что такое еврейский кагал? // Киевлянин. – 1879. – № 77. – С. 1.
16. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : Монографія / Надія Олександрівна Щербак. – К. : ПЦ „Ризографіка”, 2005. – 616 с.